XIX кылымда Ош шаарынын тургундары кимдер болгон деген суроого жооп берүү милдети алдыда тургандыгына байланыштуу бул мезгилге чейинки изилдөөлөргө кайрылууга туура келип олтурат. В.Галицкий менен В.Плоскихтин "Старинный Ош" (Издательство "Илим" Фрунзе 1987) атуу китебинде шаардын тургундары тууралуу маалыматтар өтө эле аз экендигин өзгөчө белгилешет да ошол мезгилде бул аймакка келип кеткен кээ бир соодагерлердин, саякатчылардын жазып калтырган эскерүүлөрү боюнча өздөрүнүн жыйынтыктарын чыгарышат. Авторлордун негизги ойлору Кокон хандыгынын мезгилиндеги шаардын абалы, курулушу, анын айланасындагы отурукташкан кыргыздар жана тургундардын чарбачылыгы жана ж.б. маселелерге бурулган. Анда эмесе бул китептеги маалыматтарга кыскача токтолуп өтүүгө туура келет.

ХУШ кылымдын орто ченинде Ош шаары кыргыз феодалдарынын убактылуу келип-кетип турган жайы болгон. Кыргыздар көбүнчө кышындасы шаарда кыштап, жерди жаз алды иштетишип, жайындасы малын айдап тоо тарапка көчүп кеткендигин баса белгилейт. Анткени ал жылдары шаардын коргонуучу дубалдары болгон эмес. Бирок археологиялык жазуулар боюнча изилдегенде шаардын түштүк-батыш тарабында Алай багытына караган кандайдыр бир чеп болгон. Ал эми кээ бир жазма эстеликтер Оштон бир фарсанг жол алыстыкта турган Мадыдагы чеп жөнүндө баян кылышат. Мындан башка мусулман жыл эсеби боюнча 1275-жылы (1858-1859) Ошко жакын турган Лангар жерине башка бир чеп курулат. Ал эми Ош шаары болсо бул мезгилде бир колдон экинчи колго өтүп, алмашкан бийлик башындагылардын карамагында болуп турган.

ХУШ кылымдын 70-жылдарында Ош шаарында биринчи орус саякатчысы унтер-офицер Филип Ефремов болгон. "Эрксиз жолоочу" шаарлардын ортосундагы аралыктарга өзгөчө көңүл бурат. Оштон Маргаланга чейин 3 күндүк жол,-деп жазат Ф.Ефремов,-Оштон Кашкарга чейин 13 күндүк жол. Ошондой эле кыргыздар Кокон хандыгына баш ийишпей тургандыгын

да, эстетикалык жагынан да Ош шаары кыргыздардын шаары экендиги жөнүндө кабарлар бар, Кокон жазмасы "Миротул_Фтух" китебинин автору, мисалы кыргыздардын жана кыпчактардын мекени "Андижан жана Оштун айланасында болгон" деп белгилейт. Кокондон Кашкарды карай өткөн соода жолун кыргыздар тескөөгө алышып, өздөрүнүн жери аркылуу

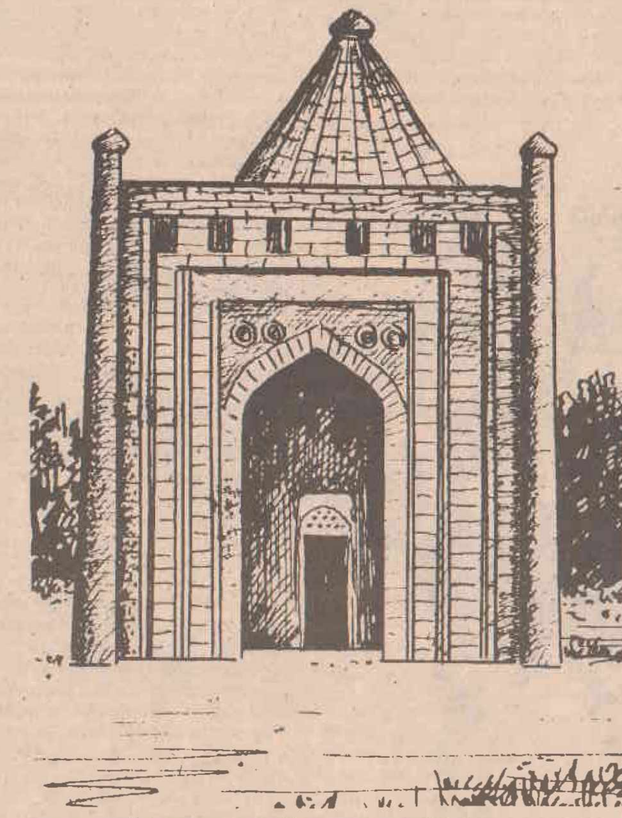

өткөн кербендерден пошлина алып турушкан. "Кашгарга Ош аркылуу өткөн бардык жолдор коркунучсуз, аларды номад-кыпчактар кайтарып турушат" деп А.П.Хорошкин бекеринен жазбаган чыгаар. Ошондуктан XIX кылымдын 70-жылдарында Орто Азиялык баяндамачы-

Ал эми кээ бир жазма эстеликтерге караганда Кыргызстандын түштүгүндө күрүч эгип-өстүрүү маданияты дал ушул Оштон башталганын билүүгө болот. 1762-жылы Кокон башкаруучусу Ирдана шаарды басып алгандан кийин бул жерге шалы эгип өстүрүү үчүн 50 үй-бүлөлүү колонисттерди жөнөткөн. Көчүп келген өзбектерден шалы плантациясын иштетүү тажрыйбасын үйрөнгөн кыргыздар да шалы эгип-өстүрүүнү ийгиликтүү улантышкан.

Пахта эң негизги техникалык маданият катары XIX кылымдан баштап Оштун тегерегинде эгиле баштаган. 1877-жылы жана кийинки Кокон хандыгы кулаган жылы бул жерден 6,2 миң пуд, башкача айтканда 200 тонна пахта өндүрүлгөн, бул ошол мезгилге салыштырмалуу абдан жогорку түшүм алуу болучу.

Мындан башка көпчүлүк үй-бүлөлөр Ошто жибек куртун кармашкан. Жибек түрүүчү кол өнөрчүлөр хан казынасына өндүрүлгөн буюм түрүндө салык төлөп турууга милдеттүү болгон. Кокон хандыгынын документтеринде "жибек түрүүчүлөрдөн бөлөк" катары өзгөчө белгиленген.

Транспорт жана жумушчу күчү катары жумушчу аттар, өгүздөр кызмат кылган. Ал эми көпчүлүк шаар тургундары кой кармашкан.

Кыргыздардын общиналык жана жеке менчик жерге ээ болуу өзгөчөлөнүү процесси Кокон хандыгы мезгилинде башталып, ал айрыкча шаарларда активдүү түрдө жүргүзүлө баштаган. Дал мына ушуга мүнөздүү мусулман жылы боюнча 1254 (1838) мурунку общиналык жердин Ош шаарындагы чоң бөлүгүн белгисиз Муллабай Ахун Нарботобайдын жеке ээлигине өткөрүп берүү жөнүндөгү документ сакталып калган. Анда мындай деп жазылган:

берилген салык алынбай турган жер түрүндө өткөрүп беришкен.

Ош шаары байыртан бери эле Чыгыш Ферғананын дыйкандары менен анын айланасындагы тоолордо жана Алайда жашаган малчы- көчмөндөр менен товарларды алмашуунун борбору болгон. Шаарда бир нече базар болгон: мал базар, жашылча базардан базар, айран-сүт базар, кой базар, эт базар ж.б. Мындан башка усталар, кол өнөрчүлөр, уздар өздөрүнүн темир, жыгач буюмдарын, жүндөн, териден жасалган буюм-тайымдарын да базарга алып чыккан. Ошондой эле кулдарды, колго түшкөн эрксиздерди саткан да базар болгондугун болжолдоого болот.

Ош ар тараптан келген тогуз жолдун тоому болгондугу менен даңкталган. Ош аркылуу өткөн соода кербендерин текшерген таможнялар болуп, соода пошлиналарын төлөөгө аргасыз болуп турушкан. XIX кылымдын башында Кокон хандыгына келген сибирлик казак Максимов Кокон хандыгы менен жаштардын ортосундагы соода-сатык иштеринде Ош шаарынын мааниси зор экендигин белгилейт.

Фергана өрөөнүндөгү шаарлардын ичинен кичинелигине карабай Андижан аркылуу көчмөн кыргыздардын жерлерин аралап өткөн Кокон—Кашгар жолунун боюндагы негизги түйүндүү жерге орношкон Ош шаары четки шаарлар менен кеңири масштабда соода-сатык иштерин жүргүзгөн. Ф.Ефремовдун жазганы боюнча бул жерге хивалык, бухаралык, ташкенттик жана башка орто азиялык көпөстөр келип, алар Кашгар товарларын, орто азиялык кол өнөрчүлөрдүн буюмдарын, кыргыздардын малын арзан баада сатып алып кетүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушкан.

Ош шаарында пошлина төлөнгөндөн кийин алып келинген товарлар шаарда, анын айланасындагы айыл-кыштактарда өтпөй туруп калса, анда мындан ары товарларды Наманганга, Коконго чейин алып барып сатышкан.

Ч.Валихановдун чогулткан материалдарынын берген маалыматтарына караганда XIX кылымдын 30-жылдарында Ош чек ара таможнясы аркылуу ар жылы чай жүктөгөн 50дөн 80 миңге чейин атка

ОШ XIX КЫЛЫМДА

Ош XIX кылымда

хандыгына баш ийишпей тургандыгын белгилейт. Ал эми Х1Х кылымда Кашкарга баратып коргон Сибирь казагы Максимов "кыргыздар менен кыпчактар Ошко жакын жерлерде кочүп-конуп жүрүшот" деп белгилейт да Сулайман тоосуна мусулмандардын сыйынышкандары жонүндо айтат. Кээ бир жазмаларда Ош шаарынын аты аталбастан Сулайман тоосунун аты аталганы да кездешет. Ал мезгилде "ыйык" тоо бүтүндөй мусулман дүйносүнүн коңүлүн озүно буруп турган болчу. Шаарда коптогон эски мечиттер иштеп, Кокон динчилеринин аракети аркылуу ислам дини кеңири жайылтылып, ондогон мечит, медреселер кайрадан курула баштаган болчу. Ошондой медреселердин бири жана белгилүүсү Алымбектин медресеси эле.

Өзүнүн ээлеген орду боюнча Ош

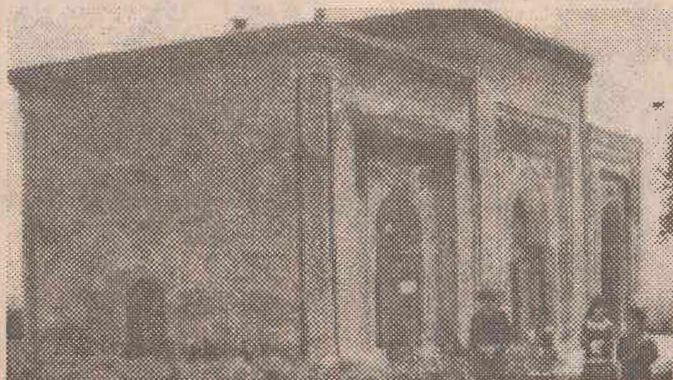

Маргалан, ошондой эле Ташкенден кичине Аксы шаарына чоңдугу жагынан жакын Чыгыш Түркстандагы шаар болгон.

Кокон хандыгынын мезгилинде Ошко келгендердин эскерүүлорүно караганда тыйын чыгаруучу сарайы, Ошту башкарган бектин ордосу, кеңсеси, жашаган үйлөрү, чарбачылык үчүн салынган короолору, ошондой эле аскерлер туруучу казармалары болгон. Шаардын акими, анын жакындары, кээ бир жогорку хан сарайынын башчылары шаарда жана анын айланасындагы аймактарда бак-шактуу, жүзүмзарлуу жакшы үйлордо турушкан. Менчик жана мамлекеттүү жайларда хандын аскер башчылары, соттору (казылар), салык чогултуучулардын башчылары (зекетчилер) ошондой эле дин окүлдору жашашкан.

Х1Х кылымдагы жазма эстеликтердин копчүлүгүндо территориялык жагынан ларынын бири Ош шаарын "кыргыз-кыпчак элинин борбору" деп атайт.

ХУШ-Х1Х-кылымдарда Ош шаарынын улуттук составы этникалык жактан бир түрдүү болгон эмес, анын айланасында жашаган кыргыздардан башка бул жерде Фергана жактан келген озбектер, тажиктер (каратегиндер), уйгурлар (кашкарлыктар) ж.б. болгон. Бир азыраак,же узагыраак убакытка соода иштери менен токтолушкан жакынкы Азиянын четжакасынан келишкендер топтолушкан. Башка Орто Азиянын шаарларындай эле бул жерде акча майдалагыч-сүткорлор жашаган.

Ош шаарынын калкынын негизги бөлүгү жүк ташып соода кылып алып-сатар иштерин аткарып, кол онорчүлүкто эмгектенип жана айыл чарба жумуштарында иштеп жан багышкан. Ал эми айыл чарба оңдүрүшү болсо ХУШ кылымдан Х1Х кылымдын акырына чейин озгорбостон традициялык абалында калган: жерди сугарып иштетүү, бакчачылык, ошондой эле мал чарбачылыгы болгон. Шаардын тургундары, ошондой эле шаардын айланасында жашагандар негизинен дан эгиндерин- жүгору, арпа, буудай, күрүч жана нокот эгишкен. Булалуу маданияттан—пахта. Май осүмдүкторүнон- зыгыр, күнжут, ошондой эле апийим (андан дары жана мас кылуучу заттарды жасашкан), беде остүрүшкон. Үй огороддорун иштетүү иштери да кеңири тараган эле. Кобүнчо Фергананын коңшулаш райондорунда бадыраң, пияз, сабизди кобүроок эгишкен жана бакчачылык, жүзүмчүлүк иштери да жакшы жолго коюлган болчу. Ал эми оокаттуу бай тургундардын шаардын сыртында бакчачылык үчүн, кеңири жери, жүзүм бактары, алмазарлар болгон. Х1Х кылымдын 70-жылдарынан баштап 50дон ашык жер участокторуна коон айдашкан. Кедейкембагалдар кобүнчо коон жана нан менен тамактанышкан. Айрыкча эрте бышуучу коондор оштуктардын сүйгон тамагы болгон. Ал эми "ширин" коондордун, жүзүмдордүн ар түрдүү сортторун кышкыга карата кургатып да алышкан.

"Мады жериндеги Кара-Суу булагынан сугарылуучу бир болүк жер батыш тарабынан- хандын талаасы менен чектешет, чыгыш тарабынан—бакал болүмүно тиешелүү жердин бир болүгү жоошторго тиешелүү. жердин бир бөлүгү чектешкен, түндүк жагынан—Мады арыгына, түштүк жагынан - Жоош арыгы чектешет. 1254-жылдын Мухарамма айында биз томондо кол коюучу кыргыздар Мулла Тойчу Курбанбиев, Таракчы жана Кожур Курманбековдор... (ж.б. бардыгы 44 адам-авт.) күбөлөндүрөбүз, анткени, жогоруда корсотүлгөн чектердеги жердин Жоош арыгынан 11 жолу кезектешип сугарылуучу бөлүгү Нарбото Абдаазимбаевге, Маат Каримге, Самулу (Смайыл) Хусановго, Муллабай (Молдобай) Нарботоевге, Гайит-бүбү Балдышанховага, Молдо Кыргыз Али Абдраманбаевге, Маат Каримге, Молдо Шаназаовго, Жусуп Али Субанкуловго жана Мырза Амели Абдишүкүровго тиешелүү, а биз оз кезегинде күбөлөндүрөбүз, биздин карамагыбыздагы жердин 5 жолу кезектешип сугарылуучу жарым бөлүгү Муллабай Ахун Нарботобаевге таандык, биз буга каршы эч кандай дообуз жок. Андыктан казылардын катышуусу менен буга моор басып, ушул документти ага бердик."

Жогоруда биз наамын атаган Галицкий менен Плоскихтин китебинде чек араларын бардык тарабынан так жана түшүнүктүү кылып корсоткон сатылуучу же сатып алуучу жерлердин документтери кеңири белгиленген жана ал жер кимдин жерлери менен чектешип тургандыгы даана көрсотүлгөн. Ал эми документте көрсотүлгөн юридикалык тараптар шаардын оокаттуу тургундары экени да байкалып турат. Алып-сатууга күбо болгондор да аттуу-баштуу таанымал адамдар экенин билүүгө болот. Демек, мындан жерге ээгедер болуу, аны иштетүү маселелери дал ушул Х1Х кылымдан башталганын билип алууга негиз түзүлот.

Кыргыз жана кыпчак бектеринин (Алымбек, Алымкул ж.б.) Ош шаарынын дал озүндо жана анын айланасында "ата мурас" жерлери болгон. Алымбек Ошко медресе куруп, ага озүнүн менчик жеринен (Алымбек—чек) жер массивин болүп берген. Ал эми Кокон хандыгы жерге болгон салыктан бошоткон. Кийин Алымбектин тукумдары да шаардагы жер участкаларын, дүкондөрүн атайын документтер аркылуу медресеге вакф (мусулман олколорүндо дин окуу жайларына белек катары

жүктөгөн 50дөн 80 миңге чейин атка жүктолгон таңгактар өтүп турган. Ал эми Кокондон Ошко конумүш орто азиялык товарлар менен бирге орус товарлары жеткирилип, мындан ары Чыгыш Түркстанга карай откорүлүп турган. Россиянын фабрика-заводдорунан чыккан товарлардын айрым болүкторү оштук соодагерлер тарабынан сатылып алынып, шаардык дүкондордо сатылып, калгандары айыл-кыштактардын элине алмашуу жолу менен таратылып турган. Ошентип Ош шаары соода-сатык иштеринде крайдын бардык райондоруна болүштүрүлүүчү борбору катары негизги ролду аткарып тургандыгын белгилоого болот.

Жергиликтүү жана чет олколүк соода-сатык иштеринин жанданышы, соода-экономикалык байланыштардын кеңири таралышы жана тынымсыз келип=кетип турган кербендердин кыймылынын осүшү-соода кызматкерлеринин, кербен башчылардын, жол көрсотүүчүлөрдүн, жүк жүктөөчүлөрдүн, таңгактоочулардын ж.б. адамдардын көбойүшүно алып келди. Шаардын калкы улам убакыт өткөн сайын көбөйүп, ар тараптан келген адамдардын саны аркылуу калкы өсүп бара берди. Мындан башка кайышчылар, тигүүчүлор, чачтарашчылар, бакчачылар, ошондой эле башка жердегидей эле аскер адамдары, хандын наместниктери жашап, дубаналар, кайырчылар боорукерликтен түшкөн каражат менен жан сакташкан.

Ал эми оштук кол өнөрчүлөр шаардын элинин эле талабын канааттандырбастан шаардан сырткары турган көчмөн кыргыздардын да талабын канааттандырып, жасаган буюм-тайымдарын аларга сатып тиргилигин откөрүшкөн. Оштогу кол өнорчүлүктү өнүктүрүү иши хандыктын мезгилинде эң төмөнкү деңгээлге жетип, анын өнүгүшүно салыктын чоң олчомдо алынышы тоскоол болуп турган.

Ош шаары менен кээ бир тоо- кен иштери да тыгыз байланыштуу болгон. Оштон чыккан жолдун боюнда Кара-Дарыя районунда жез кенин иштетүү пайда болгон. Жезди мындан да кобүроок иштетүү Ноокат аймагында эле. Мүмкүн, жез кени Оштон анча алыс эмес жерден алынгандыктан, шаарда тыйын чыгаруучу сарай курулуп, андан жез тыйындар чыгарылып тургандыр. Ошондой эле Оштун айланасынан Кокон хандыгынын мезгилинде туз кенин да иштетишкен. Орус казагы Максимов Оштон анча алыс эмес жерде "Туз тоонун" бар экендиги туралуу озүнүн жазмаларында эске алып кетет.